

УДК 028(477)(091)

БІБЛІОТЕЧНЕ ЧИТАЧЕЗНАВСТВО ЯК СКЛАДОВА СПЕЦІАЛЬНОГО БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВА

Тетяна НОВАЛЬСЬКА

*Київський національний університет культури і мистецтв,
вул. Чигоріна, 14, м. Київ, 01042, Україна, тел. (044) 285-74-12*

Досліджено теоретичні основи читачезнавства як окремої галузі бібліотекознавства. Розглянуто етапи його розвитку в Україні, проаналізовано позиції низки вчених стосовно його предмета, об'єкта і місця в структурі гуманітарних наук.

Ключові слова: бібліотека, читачезнавство, соціальне бібліотекознавство, наука.

Розвиток українського бібліотекознавства на сучасному етапі характеризується активізацією досліджень історичного, теоретико-методологічного напрямів, серед яких значне місце посідає вивчення читачів бібліотек і читання як виду комунікативно-пізнавальної діяльності, спрямованої на задоволення інформаційних потреб засобами друкованої та електронної інформації.

Дослідження читача як основного об'єкта бібліотечної діяльності диктують нові завдання, удосконалення методології дослідження, що зумовило постановку питання про розробку концепції українського бібліотечного читачезнавства як окремої галузі спеціального бібліотекознавства, обґрунтування його історичних, теоретичних та практичних напрацювань.

Це було спричинено, по-перше, розвитком українського бібліотекознавства як науки, його диференціацією на спеціальні дисципліни і дослідні напрями; по-друге, відсутністю обґрунтованих або науково прийнятих концептуальних основ бібліотечного читачезнавства; по-третє, суспільною потребою в науковому пізнанні особи читача та його читацької діяльності.

Бібліотечне читачезнавство ми визначаємо як комплексну галузь спеціального бібліотекознавства, метою якого є дослідження історії, теорії, методики вивчення читачів бібліотек, факторів, що стимулюють читачькі інтереси різних соціальних груп, шляхів та засобів активізації читачької діяльності.

Змістом бібліотечного читачезнавства є вивчення історичних та теоретичних аспектів типології читачів, їхніх соціально-демографічних та психологічних особливостей, читачьких інтересів, потреб і мотивацій кола читання, що значним чином обумовлюють організацію обслуговування, комплектування фондів, бібліотечний менеджмент і маркетинг. Водночас, результати вивчення читачів бібліотек певним чином впливають на організацію книговидання, книгопоширення, формування суспільної свідомості, розбудови громадянського суспільства.

Теоретичні, методологічні та методичні аспекти вивчення читачів вітчизняні науковці започаткували ще в 20-ті роки ХХ ст. Значні напрацювання належали співробітникам Українського наукового інституту книгознавства, зокрема Кабінету вивчення книги й читача, активна діяльність якого припадала на 1926–1930 рр. Науковці УНІКу вперше ввели в науковий обіг термін “читачівство”, що є синонімом терміну “читачезнавство”.

На початку 70-х років ХХ ст. російський журналіст, науковець В. Таловов у своїй роботі “О читательской психологии и теоретических основах её изучения” обґрунтував читачезнавство як відносно самостійну галузь соціально-психологічних досліджень. “У перспективі читачезнавство як особлива галузь наукового знання повинна зазнати диференціації і включити в себе як органічні частини так і розділи: соціологію читання, психологію читача і психологію читання, що розрізняються між собою специфікою предметів і дослідницькими методами”¹.

В. Таловов визначив основні напрями читачезнавчих досліджень, серед яких: вивчення читацької психології як структурно-оформленого явища, дослідження взаємозв'язку і взаємодії таких її компонентів, як читацькі інтереси, читацькі настанови і читацький попит; виявлення місця читацької психології в системі суспільної, групової та індивідуальної свідомості; визначення місця, яке займає читачезнавство в структурі науки; наукового пізнання соціальних явищ; виявлення притаманних читачезнавству функцій історичного, теоретичного, світоглядного і прикладного характеру; виявлення форм і методів утилізації сучасного наукового читачезнавчого знання². У наступних своїх працях В. Таловов вживав термін “читачезнавство” як синонім поняття “вивчення читацької психології”.

У подальшому цей термін знайшов підтримку в працях бібліотекознавця Б. Умнова. Він визначив читачезнавство як комплексну дисципліну, яка інтегрує підходи до читача і читання, притаманні галузям, котрі пов'язані з історією, теорією або практикою створення, пропаганди, розповсюдження і функціонування творів друку.

Бібліотекознавці Б. Умнов, Г. Михайлова, О. Нікіфорова, літературознавці В. Таловов, В. Прозоров обґрунтували психологічні аспекти. Книгознавець Й. Баренбаум уперше визначив історичну і теоретичну базу читачезнавства, відносячи його до книгознавчих дисциплін, яка базувалась на функціональному трактуванні складу об'єкта книгознавства: “книжкова справа – книга – читач”. Й. Баренбаум зауважив: “Як відомо, книгознавчий підхід вимагає вивчення книги в зв'язку з реальним або передбачуваним читачем. Акцентуючи другу частину формули “книга – читач”, ми тим самим підкреслюємо своєрідність і специфіку читачезнавства як однієї з органічних гілок книгознавчого знання”³. Проте науковець визнав, що “читачезнавство складається як комплексна наука, тісно пов'язана з соціологією, психологією, бібліопсихологією, філософією та іншими суспільними науками. Вивченням читача займаються сьогодні соціологи і теоретики журналістики, бібліотекознавці і літературознавці”⁴. Ця комплексність полягає в тому, що процес читання, читачі, читаюче суспільство вивчається багатьма традиційними галузями знань.

Й. Баренбаум запропонував визначити читачезнавство як науку, “метою якої є визначення закономірностей, що діють в сфері “книга – читач” в інтересах найбільш повного задоволення потреб суспільства й окремих його членів у літературі різного змісту”⁵.

Але обґрунтування читачезнавства як книгознавчої дисципліни викликало дискусію. Так, Н. Добриніна в рецензії на перший випуск збірника “История русского читателя” не погодилася з думкою, що комплексна наука про читача – “читачезнавство” повністю входить у книгознавство. Авторка доводить, що є цілий ряд напрямків

¹ Таловов В. П. *О читательской психологии и теоретических основах ее изучения*. – Ленинград, 1973. – С. 7.

² Там же. – С. 71.

³ Баренбаум И. Е. История читателя как социологическая и книговедческая проблема // *История русского читателя: Труды ЛГИК*. – Ленинград, 1973. – Т. 25. – Вып. 1. – С. 5.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

у вивченні читача і його читання, які не мають безпосередніх зв'язків з проблематикою книгознавства, серед них: “визначення місця читання в структурі дозвілля і духовних потреб сучасної людини, взаємозв'язок між його аудіовізуальним і читацьким інтересами, особливості читання газет і журналів, ефективність методів пропаганди літератури в бібліотеці тощо”⁶.

Свої погляди на читачезнавство висловив польський книгознавець Кшиштоф Мігонь. Він наголошував: “Наука про читача (Leserkunde – нім.; читачезнавство – укр.) входить у галузь книгознавства лише частково; одночасно вона має відношення до науки про друк, до літературознавства, педагогіки, соціології, психології та інших наук”⁷.

Проте, автор не погоджувався і з тими науковцями, хто відносив читачезнавство в сферу бібліотекознавства. По-перше, К. Мігонь вважав, що знання бібліотечних процесів дозволяє лише частково досягнути читацькі проблеми, ті, які виникають у бібліотеці, що суттєво обмежує можливості книгознавства. По-друге, якщо дослідження стосується також видавничих проблем і книжкової торгівлі, то включати читачезнавство в бібліотекознавство недоречно⁸.

Проте, можливо заперечити польському науковцю. По-перше, не слід розглядати в цілому “бібліотечні процеси”, а слід звернутися до процесу вивчення читачів у бібліотеці, водночас майже всі бібліотечні процеси звернені на якісне обслуговування читача, задоволення його інформаційних потреб і читацьких інтересів, а для цього необхідні знання про читача. По-друге, бібліотекознавці в процесі дослідження найпопулярніших творів, авторів, найчитанішої літератури можуть корегувати плани видавництва і саме такі дослідження здійснюються на базах бібліотек. Отже, категоричне заперечення належності читачезнавства до бібліотекознавчих дисциплін, на нашу думку є недоречним. В читачезнавстві досить чітко проявляється інтеграція наук.

Якщо виходити із трактування об'єкта науки, то читачезнавство повною мірою може бути складовою бібліотекознавства, де “читач” виступає підсистемою об'єкта цієї науки. Для обґрунтування читачезнавства як частини бібліотекознавства звернемося до аналізу структури останнього.

Одним із перших, хто окреслив структурні розділи бібліотекознавства, був український бібліолог К. Рубинський. У праці “Культурная роль библиотеки и задачи библиотековедения” (1910) науковець виділив такі складові: знання про бібліотечні приміщення; про зберігання книг; придбання, опис і каталогізація літератури; питання користування бібліотекою; вивчення бібліотечних працівників. Одним із важливих напрямів бібліотекознавства він вважав історію бібліотечної справи, проблем її дослідження і викладання майбутнім фахівцям⁹.

У першому підручнику з бібліотекознавства українською мовою С. Сірополко в 1924 р. виділив історичну, теоретичну та практичну частину науки, яка, на його думку “користується тими ж самими методами, що знаходяться у розпорядженні суспільних наук”¹⁰. Основними розділами бібліотекознавства автор вважав історію зарубіжних та вітчизняних бібліотек, засади управління бібліотечною справою, бібліотечне обладнання, техніку бібліотечної справи, бібліотечну статистику, комплектування бібліотек, бібліотечні кадри.

⁶ Добрынина Н. Е. Книга по истории русского читателя // *Книга: Исследования и материалы*. – Москва, 1973. – Сб. 31. – С. 193.

⁷ Мигонь К. *Наука о книге: Очерк проблематики* / пер. с польск. – Москва: Книга, 1991. – С. 139.

⁸ Там же. – С. 140.

⁹ Рубинский К. И. *Культурная роль библиотеки и задачи библиотековедения*. – Харьков, 1910. – 32 с.

¹⁰ Сірополко С. О. *Короткий курс бібліотекознавства: Історія, теорія та практика бібліотечної справи*. – Львів, 1924. – С. 11.

Якісне функціонування бібліотеки автор пов'язував із вивченням різних сторін її діяльності, перш за все, у “потребі читачів в книжці, прагненні народу до просвіти”, а також у виявленні “таких явищ в духовному житті громадянства, які раніше не були розкриті”¹¹. С. Сірополко наголошував, що показники бібліотечної статистики мають значення не тільки для істориків, але і для розвитку бібліотечної справи на місцях, адже, вивчаючи духовні потреби населення, “надаються земству, місту чи державі такі матеріали, які вони повинні використовувати для своєї доцільної діяльності галузі бібліотечної справи”¹².

Більш розгорнуту і чітко визначену структуру бібліотекознавства запропонувала на Першій конференції наукових бібліотек (1926) Л. Хавкіна, а саме: вчення про бібліотеки і бібліотечну справу, складовими якого є: бібліотечна мережа, типологія бібліотек, бібліотечне законодавство, управління бібліотекою; історія бібліотечної справи і соціально-культурна географія бібліотек; функціонування бібліотек; методологія бібліотечної роботи; бібліотечна професія і професійна підготовка бібліотекарів; розвиток бібліотекознавства як науки¹³.

У ці ж роки В. Штейн подав таку структуру: вчення про організацію і розвиток бібліотечної справи в цілому і окремих бібліотек; вчення про комплектування бібліотек; вчення про засоби обробки книг, куди входили питання каталогізації і систематизації; вчення про засоби розміщення і збереження книг у бібліотеках; методи роботи з читачем; вчення про бібліотечні споруди та їх оснащення¹⁴.

У структурі Л. Хавкіної і В. Штейна вперше виокремлювалася загальна частина, яка розглядала бібліотечну справу в цілому. Пізніше цю частину було запропоновано називати “загальним бібліотекознавством”.

Значний внесок у розробку загального бібліотекознавства зробив О. Чубар'ян, який в структурі бібліотекознавства виділив наукові і навчальні дисципліни: бібліотечні фонди; бібліотечні каталоги; робота з читачами; організація роботи бібліотеки; історія бібліотечної справи¹⁵. Водночас, як слушно зауважили автори підручника “Бібліотекознавство: теорія, історія, організація діяльності бібліотеки” (1993), “[...] слід усвідомити, що структура наукових знань, як і структура науки не може одночасно вписуватися у структуру навчальних дисциплін”¹⁶. У цій же праці українські вчені у структурі бібліотекознавства виокремили “фундаментальні аспекти і прикладні теорії, які й створюють тканину науки”¹⁷.

Свої пропозиції щодо структури бібліотекознавства запропонував Ю. Столяров¹⁸; він виділяв загальне, особливе і спеціальне бібліотекознавство. Обґрунтуванням для виділення “особливого” бібліотекознавства, на його думку, може служити тип бібліотеки, вид документів, особливості функціонування бібліотек тощо. Проте ми погоджуємося з авторами монографії “Российское библиотековедение: XX век”, які заува-

¹¹ Сірополко С. О. *Короткий курс бібліотекознавства...* – С. 77.

¹² Там само. – С. 83.

¹³ Хавкіна Л. Б. *Научная разработка вопросов библиотековедения // Труды Первой конференции научных библиотек РСФСР.* – Москва, 1926. – С. 29–34.

¹⁴ Штейн В. А. *Теория библиотечной работы: Общие понятия: Библиотековедение // БСЭ.* – Москва, 1927. – Т. 6. – С. 126–131.

¹⁵ Чубар'ян О. С. *Общее библиотековедение.* – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва, 1976. – 271 с.

¹⁶ *Бібліотекознавство: теорія, історія, організація діяльності бібліотек: Підручник / за ред. М. С. Слободяника, В. О. Ільганасвої.* – Харків: Основа, 1993. – С. 76.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Столяров Ю. Н. *Структурирование библиотековедения как научной дисциплины и предмета преподавания // Книга: Исследования и материалы.* – Москва, 1994. – Сб. 68. – С. 135–159.

жили, що при такому підході можна сконструювати величезну кількість бібліотекознавств¹⁹. Тому у нас виникає питання: чи доречно його виокремлювати?

Спеціальне бібліотекознавство Ю. Столяров обґрунтував як комплекс розділів бібліотекознавства, зміст яких складають вчення про різні складові бібліотеки як системи (фондознавство, читачі, професіологія та ін.)²⁰. Розгорнуту структуру бібліотекознавства запропонував А. Ванєєв, при цьому він виділив і обґрунтував загальне і спеціальне бібліотекознавство.

Узагальнюючи доробок науковців щодо структури бібліотекознавства, ми підтримуємо тих, які в структурі цієї науки виокремили загальне і спеціальне бібліотекознавство. При цьому змістом загального бібліотекознавства виступають загальнотеоретичні, методологічні та історичні проблеми; дослідження суті бібліотечної діяльності; об'єкта, предмета, структури науки, типології і термінології; співвідношення з іншими науками і місце в системі наук; методологія і методика бібліотекознавчих досліджень.

Складові загального бібліотекознавства становлять наукову базу формування спеціального бібліотекознавства, яке включає систему наукових дисциплін, котрі формуються у взаємодії процесів диференціації та інтеграції бібліотекознавчих знань. Спеціальне бібліотекознавство обумовлене потребами і розвитком бібліотечної діяльності відповідно до запитів суспільства. Це – комплектування фондів; організація каталогів; бібліотечно-інформаційне обслуговування; менеджмент і маркетинг бібліотечної справи тощо, і тут кожен з цих напрямів вимагає своєї рідної методики і організації.

Наступний напрям у формуванні структури бібліотекознавства пов'язаний із процесами інтеграції з іншими науками, яким притаманні різні аспекти діяльності, котрі потребують наукового вивчення: соціологічні, психологічні, педагогічні, управлінські, правові, етичні тощо. При цьому наукові дисципліни, які виникають на “межі” наук, залишаються за своєю природою бібліотекознавчими, так як вирішують проблеми бібліотечної справи.

Якщо диференціація за функціональним принципом на самостійні наукові дисципліни стимулює глибше дослідження окремих елементів системного об'єкта бібліотекознавства, то наукові дисципліни, утворені шляхом його інтеграції з іншими науками, відображають складний міждисциплінарний стан бібліотекознавства в системі наук і спрямовані на дослідження зовнішніх зв'язків бібліотечної справи з соціальним, економічним, і культурним життям суспільства²¹.

Аспектний принцип у структурі бібліотекознавства склався історично. Деякі бібліотекознавчі дисципліни, а саме бібліотечна психологія, бібліотечна соціологія, історія бібліотечної справи починали формуватися ще на початку ХХ ст. Інші ж, наприклад, бібліотечна професіологія, економіка бібліотечної справи, теорія бібліотечно-інформаційного обслуговування, теорія автоматизації бібліотечних процесів виникли не так давно. Серед цих дисциплін чільне місце посідає читачезнавство. Вирішення дискусій щодо віднесення читачезнавства до однієї з наукових дисциплін (книгознавства, бібліотекознавства, літературознавства) можливе, на нашу думку, якщо дослідники цієї галузі знань будуть обумовлювати та конкретизувати його. В нашому випадку це бібліотечне читачезнавство, що обґрунтовується в контексті українського бібліотекознавства.

¹⁹ *Российское библиотековедение: XX век. Направление развития, проблемы и итоги. Опыт монографического исследования* / сост. и предисл. Ю. П. Маленьковой; науч. ред. Л. М. Инькова. – Москва: ФАИР-ПРЕСС, Пашков дом, 2003. – С. 151.

²⁰ Столяров Ю. Н. Структурирование библиотековедения как научной дисциплины и предмета преподавания... – С. 151.

²¹ *Российское библиотековедение: XX век...* – С. 152.

На нашу думку, бібліотечне читачезнавство цілком може бути складовою спеціального бібліотекознавства як за функціональним, так і за аспектним принципами.

Щодо функціонального принципу. Не викликає заперечень приналежність напрямку, який вивчає бібліотечно-інформаційне обслуговування читачів, до спеціального бібліотекознавства при подальшій його диференціації. Одним з аспектів цієї дисципліни є вивчення читачів і їхніх читацьких інтересів, яке має свою історію, теорію, методологію, практичну значимість. Вивчення читачів і читання покладене в основу читачезнавства, тобто тут чітко відстежується функціональний принцип цієї галузі.

Щодо аспектного принципу. Завдяки інтеграції окремих розділів бібліотекознавства з соціологією виникла дисципліна “соціологія читання”, з психологією – “психологія читання” та “психологія читача”, в основі яких лежить пізнання читача і його читацької діяльності.

Слід наголосити, що функціональний і аспектний принципи структури наукової дисципліни взаємно обумовлюють один одного, перетинаються між собою. Це чітко можна відстежити в рамках дослідження бібліотечного читачезнавства. Так, результати вивчення читачів значним чином впливають на комплектування фондів, організацію обслуговування, розвиток бібліотечного менеджменту і маркетингу, популяризацію бібліотечних ресурсів і послуг тощо.

Процес диференціації окремих наукових дисциплін веде до формування в кожній з них власних теоретичних, методологічних, історичних та інших положень, до поглиблення, розширення власних проблем і завдань. Для галузі знань бібліотекознавчого циклу характерна відносна самостійність розвитку, що, звісно, не виключає взаємозв'язків зі спорідненими та іншими науками. Це повністю стосується бібліотечного читачезнавства.

Галузь знань – бібліотечне читачезнавство, – яку ми аналізуємо, оперує своїми законами. Перш за все, це зв'язок теорії з практикою. Для виявлення предмета дослідження розробляється програма, яка має методологічну базу і цілу низку методів, притаманних саме читачезнавчим дослідженням у бібліотеках.

По-друге, законом для читачезнавства є диференціація наукового знання, яка супроводжується його інтеграцією і являє собою не просто об'єднання існуючих систем у щось єдине, не суму знань, досягнутих різними науками, а прагнення в процесі взаємозв'язку запозичити один у одного і методи, і мову, щоб застосувати їх для вивчення свого об'єкта. Інтеграція шляхом перенесення методів і мов науки є одним із показників глибокої єдності сучасного наукового знання.

У системі наук бібліотечне читачезнавство може існувати як рівноправна наукова дисципліна, котра інтегрує в собі надбання таких традиційних наук, як філософія, історія, психологія, соціологія, літературознавство, книгознавство тощо.

Як будь-яка наука, бібліотечне читачезнавство має свою методологію, що забезпечує отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про досліджувані процеси та явища.

Осмилення елементів структури дозволяє визначити бібліотечне читачезнавство як окрему галузь спеціального бібліотекознавства зі своїм об'єктом, предметом, термінологічним апаратом, виявити закономірності та основні етапи його розвитку, серед яких ми виокремлюємо:

– друга половина XIX ст. – 10-ті роки XX ст. – етап переднаукового збирання та осмилення широкого обсягу емпіричного матеріалу, пошук та опрацювання необхідних методик вивчення читачів бібліотек, історичні передумови формування бібліотечного читачезнавства;

– 1920–1930 рр. стали етапом розробки теоретико-методологічних засад українського радянського бібліотечного читачезнавства, чому значним чином сприяла діяльність Українського наукового інституту книгознавства;

– 1931–1959 рр. – етап гальмування бібліотечного читачезнавства, зумовленого політичними причинами та наслідками репресій проти українських науковців;

– 1960-ті – 1990 рр. – етап формування наукового статусу, вдосконалення термінологічної бази читачезнавства, обґрунтування та дослідження основних його розділів: історії, психології читачів, психології та соціології читання;

– 1991–2005 рр. стали етапом відносного завершення в історії бібліотечної справи України методологічного обґрунтування концепції бібліотечного читачезнавства як самостійної галузі спеціального бібліотекознавства.

У подальшому кожен із цих етапів може бути дослідженим детальніше, доповнений новою інформацією про вивчення читачів у визначені роки у бібліотеках конкретної місцевості, що слугуватиме розвитку даної дисципліни. Подальшого дослідження потребують і розділи бібліотечного читачезнавства, а саме: історія читача, історія читання, психологія читача, психологія читання, соціологія читання.

Розроблений автором статті спецкурс “Бібліотечне читачезнавство” дозволяє студентам Київського національного університету культури і мистецтв (напрямок підготовки “Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографія”) поглибити знання про структуру бібліотекознавства, теоретичні аспекти бібліотечного читачезнавства, основні етапи розвитку цієї галузі знань та проведення соціологічних досліджень.

LIBRARY READERS STUDIES AS A COMPONENT OF THE SPECIAL LIBRARY SCIENCE

Tetiana NOVAL'S'KA

*Kyiv National University of Culture and Arts,
14, Chygorin Str., Kyiv, 01042, Ukraine, tel. (044) 285-74-12*

The theoretical basis of readers studies have been analyzed as a separate part of Library Science. The stages of its development in Ukraine have been considered, a number of scientists' opinions concerning its subject, object and its place in the structure of the Humanities have been analyzed.

Key words: library, readers study, social Library studies, science.

БИБЛИОТЕЧНОЕ ЧИТАТЕЛЕВЕДЕНИЕ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ СПЕЦИАЛЬНОГО БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЯ

Татьяна НОВАЛЬСКАЯ

*Киевский национальный университет культуры и искусств,
ул. Чигорина, 14, г. Киев, 01042, Украина, тел. (044) 285-74-12*

Исследованы теоретические основы читателеведения как отдельной отрасли библиотекведения. Рассмотрены этапы его развития в Украине, проанализированы позиции ряда ученых относительно его предмета, объекта и места в структуре гуманитарных наук.

Ключевые слова: библиотека, читателеведение, социальное библиотекведение, наука.

Стаття надійшла до редколегії 21. 10. 2008

Прийнята до друку 26. 02. 2009